

AZYAŞLI UŞAQLARIN NİTQİNİN LİNQVO-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Şahanə ƏSGƏROVA*

Xülasə: Bu tədqiqat işində Psixolinqvistika elmi, uşaq nitqinin psixolinqvistik aspektdə təhlili onun linqvo-psixoloji mahiyyəti qeyd edilmişdir. Uşaqlarda danışq prosesinin necə yaranması, həmçinin danışma mərhələləri əsrlər boyunca bu sahədə tədqiqat aparan dilçi alimlərin tədqiq obyektinə çevrilmiş, 19-cu əsrin ortalarından daha da güclənməyə başlamışdır. Uşaqlarda dili qavrama nümunələrinin təsviri bizi dilin strukturu haqqında biliklərlə zənginləşdirir, belə ki, dil vahidlərinin və kateqoriyalarının mənimsənilməsi ardıcılığı digər vahidlərlə uyğunluq xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə nitq situasiyaları, uşağın davranışı, onun ətrafındakı dünyanı qavraması xüsusiyyətləri, uşaqların marağının müxtəlif təzahürləri, mücərrəd düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafı, necə yaranması təsvir edilmişdir. Uşaq nitqində fərdi və ümumi tərəflər, ətraf mühitin dilə təsiri, dil və nitq fəaliyyəti, uşaqlar tərəfindən nitqin necə mənimsənilməsi əsas tədqiqat obyektidir.

Açar sözlər: *Uşaq nitqi, Dil, Linqvo-psixoloji nitq.*

Linguistic Psychological Analysis of Speech of Young Children

Abstract: This research study focuses on the science of psycholinguistics, the analysis of children's speech from a psycholinguistic perspective, and its linguo-psychological essence. Linguistic analysis of children's speech in linguistics can be considered both young and ancient. How the speech process develops in children, as well as the stages of speech, have been the subject of study for linguists conducting research in this field for centuries, and this has become even more intense since the mid-19th century. Describing patterns of language comprehension in children enriches our knowledge about the structure of language, as the sequence of acquisition of language units and categories plays an important role in revealing the properties of compatibility with other units. The article describes speech situations, the child's behavior, the characteristics of his perception of the world around him, various manifestations of children's interest, the development of abstract thinking abilities, and how they arise. The main objects of research are individual and general aspects of children's speech, the influence of the environment on language, language and speech activity, and how it is acquired by children.

Key Words: *Children's speech, Language, Linguistic-psychological speech.*

Giriş

Psixolinqvistika (psycholinguistics) – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsidir. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənən dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistika həm də dil psixologiyasını əhatə edir, yəni insanların dili necə başa düşdüklerini və istehsal etdiklərini öyrənir. Nitq həm bioloji, həm də psixoloji təbiət kimi başa düşülür. O, həmçinin dilin işlənməsi mexanizmlərini, oxumağı öyrənmək və yazı sistemlərini araşdırır (<https://study.com/learn/lesson/psycholinguistics-concept-theory.html>). Psixolinqvistikaya görə dil danışanın və dinləyənin, yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji faktor olub insanı xarakterizə edir. Qısacası, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, həmçinin tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik (<https://az.wikipedia.org/wiki/Psicholinqvistika>).

Yaş psixolinqvistikası (ontolinqvistika) öz səylərini ontogenezdə linqvistik şəxsiyyətin formalaşmasının öyrənilməsinə yönəltmişdir. Bəzən buna uşaq nitqinin psixolinqvistikası da deyirlər. (Musavi, 2024: 8).

Uşaq nitqinin dilçilik elmində linqvistik təhlili, uşaqlarda danışq prosesinin necə yaranması, həmçinin danışma mərhələləri əsrlər boyunca bu sahədə tədqiqat aparan dilçi alimlərin tədqiq obyektinə çevrilmiş, 19-cu əsrin ortalarından daha da güclənməyə başlamışdır. 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində Hippolyte Taine, Çarlz Darvin kimi tarixçi, filosof alimlər öz övladlarının nitqini, ünsiyyətçi davranışını sənədləşdirərək tədqiqat

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin kiçik elmi işçisi. shanatakishiyeva@gmail.com

aparmışdılar. Dilçi alim Verner Leopoldun Dörd cildde ilk övladının alman və ingilis dillərini öyrənməsini sənədləşdirdiyi “İkidilli uşağın nitqinin inkişafı” adlı dördcildlik əsəri 20-ci əsrin 30-40-cı illərində nəşr edilmişdir və bu material nəzəri dilçilik üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.(Цейтлин, 2021: 9)

Rusiyada 20 əsrin əvvəllərində A.N. Qvozdyev, N.A. Rıbnikovun uşaqların nitqi ilə bağlı araşdırmaları mühüm tədqiqatlar hesab edilir. Bununla belə, rus elminin uşaq nitqindəki gücü onun etibarlı nəzəri əsasını təşkil edir. L.S.-nin əsərləri, Vygotsky, A.R. Luria, N.H. Şvaçkina, A.N. Gvozdev bütün dünyada tanınan dilçi alimlərdir.

Amerika alimləri K. Snow və B. McWhinney tərəfindən hazırlanmış ən məşhur kompüter sistemi CHILDES adlanır, bu da Uşaq Dili Mübadilə Sistemi deməkdir. Buna əsasən Uşaq nitqi sahəsində Qərb mütəxəssisləri material toplamaq texnikasında, eksperimentlərin tərtib edilməsində və ən çox da əldə edilmiş materialın avtomatik təhlili ilə bağlı problemlərin həllində üstünlük əldə etmiş olurlar.

Müxtəlif məktəblər və linqvistik anlayışlar, əsaslı şəkildə işlənmiş konseptual aparat, güclü eksperimental baza tədqiqatçıya uşaq nitqinin öyrənilməsində iştirak etməyə imkan verir. Uşaq nitqinin tədqiqi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, əsasən, müxtəlif ölkələrin alimlərini bir araya gətirən Uşaq Dilinin Öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Assosiasiyanın (IASCL) söyləri ilə möhkəmlənmişdir.

1. Dil qaydaları və onların uşaqlar tərəfindən qavranılması

Danışq zamanı dil nitqin qavranılmasını təmin edən vasitə kimi qəbul edilir. Dil mahiyyət etibarilə müəyyən dil vahidlərinin (səslər, morfemlər, sözlər, cümlələr), həmçinin onların birləşməsi və istifadəsi qaydalarının məcmusudur. Nitq prosesi fərdi proses olub, nitqin yaranması və qavranılması üçün hərəkətlər məcmusudur. Müəyyən bir dildə danışmaq üçün əvvəlki nəsillərin yaratdığı dil vahidlərinin arsenalını mənimsəmək, həmçinin onların nitq fəaliyyətində istifadə qaydalarını öyrənmək lazımdır. Dil vahidlərindən istifadə qaydaları bəzən “qrammatika” adlanır. Lakin cəmiyyətdə qəbul edilən nitq davranışı üçün həm də leksik vahidlərin seçilməsi və istifadəsi qaydalarını, ənənəvi qrammatikanın səlahiyyətinə aid olmayan, sintaksis və morfologiyaya bölünən nitqin səs tərtibatı qaydalarını da bilmək lazımdır. Lakin cəmiyyətdə qəbul edilən nitq davranışı üçün həm də leksik vahidlərin seçilməsi və istifadəsi qaydalarını, ənənəvi qrammatikanın səlahiyyətinə aid olmayan, sintaksis və morfologiyaya bölünən nitqin səs tərtibatı qaydalarını, istənilən vahidin seçilməsini, həm də onun başqaları ilə birləşməsi imkanlarını tənzimləyən fonetik qaydaları da bilmək lazımdır. Buna baxmayaraq böyüklər belə danışarkən bu kimi qrammatik qaydaları öz nitqlərində tam şəkildə tərtib etmirlər. Ən yaxşı halda, əgər o, məktəbi bu yaxınlarda bitiribse, hərflərin seçilməsi və durğu işarələrinin qoyulması üçün bəzi qaydaları tərtib edir və hətta zamanla, çox vaxt, o, artıq hər yazanda onları xatırlamır. Çünki şüurlu olaraq yada düşmür. Hər bir insanın dildə “nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu” haqqında təsəvvürü var. Səslərin birləşməsinin normasına uyğun olmayan yanlış dönüşlər və dizaynlar sadəcə qulağa zərər verir və biz tez-tez kiminsə səhv danışdığını hiss edirik, ancaq nadir hallarda pozulan bir qayda formalaşıra bilərik. Bütün bunlar ona görə baş verir ki, qaydaların praktiki mənimsənilməsi və onları formalaşdırmaq bacarığı heç də eyni şey deyil. Böyüklərin köməyi nadir hallarda ondan ibarətdir ki, uşaqla gündəlik ünsiyyətdə o, uşağın nitqinin daha tez formalaşmasında böyük rol oynayır, bəzən uşağın nitqində sinonim elementlərini ortaya çıxardığını da görə bilirik. 2 yaş 6 aylıq uşaq böyüklər tərəfindən istifadə olunan, mənası eyni olan iki sözün fərqli deyilişini dərk edə bilir; nümunə olaraq, 2 yaş 6 aylıq uşaq ana (yaxşı oldu) bibi (haqqı oldu) deyir; cümləsini sərbəst qurur və uşaq ananın və bibinin nitqində olan bu ifadələri ayırd edə bilir. Nitq vahidlərinin qurulması qaydalarının sayı xüsusilə çoxdur. Axı biz bütün cümlələri və ifadələri əzbərləmirik (bu, demək olar ki, qeyri-mümkün olardı), lakin biz onları hər dəfə müəyyən qaydaları rəhbər tutaraq müstəqil şəkildə qururuq. Biz hətta

özümüz sözlərin formalarını düzəldirik, gövdə və formalaşdırma affikslərini birləşdirmək üçün bildiyimiz qaydalardan istifadə edirik.

Deməli, heç bir şübhə yoxdur ki, dilə yiyələnmək təkcə dil vahidlərinin elementlərini deyil, həm də onların yaradılması və istifadə qaydalarını mənimsəmək deməkdir. Və bu qaydaları öyrənmək üçün daim şüursuz (bəzən də müəyyən dərəcədə şüurlu) linqvistik faktların təhlili və sistemləşdirilməsi işi ilə məşğul olmaq lazımdır. Belə çıxır ki, uşaq müəyyən dərəcədə oxşar vəzifə ilə üzləşmiş dilçiyə bənzədilməlidir. Yalnız dilçi öz işinin nəticələrini ixtiyarında olan konseptual aparatdan istifadə edərək formalaşdırmağı bacarmalıdır. Uşaq danışmaq zamanı nitqindən dil çıxarmaq ehtiyacı ilə qarşılaşır, çünki, dili mənimsəməyin başqa yolu yoxdur. Bununla belə, uşağın böyüklərin nitqindən əldə etdiyi qaydalar böyüklərin nitq fəaliyyətini tənzimləyən qaydalarla tamamilə eyni deyil. Normativ qrammatika belə formaları istisna edir; uşaqların qrammatikası, əksinə, onları doğurur. Bu o deməkdir ki, normativ qrammatikanın uşaq qrammatikasının prototipi olmasına baxmayaraq, biri ilə digəri arasında fərq mövcuddur və müəyyən edilməlidir (http://ontolingva.ru/Ceytlin_Jazyk_i_rebenok.pdf). Uşaqların nitqinin xüsusiyyətləri əsasən uşağın böyüklərin nitqini təhlil etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir, yəni onun qrammatik, leksik, fonetik və digər təşkili baxımından qəbul etdiyi böyüklərin nitqindən çıxardığı nəticəyə əsaslanır. Uşaqlar arasında fərdi fərqlərdən, tərbiyə olunduqları nitq mühitindən, hətta başa düşdüləri dilin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, dil qaydalarının mənimsənilməsinin ümumi strategiyası hamı üçün eynidir: birincisi, dilin ən əsas, dərin modelləri və onlara əsaslanan dil qaydaları dərk edilir. Məsələn, eyni yaşda olan uşaqlarda eyni nitq davranışlarını görmək mümkündür.

2. Körpə Söhbəti

Körpə danışığı ifadəsi tez-tez bir növ qeyri-adekvat, anlaşılmaz nitq, sadələvh, inandırıcı olmayan əsaslandırma haqqında danışarkən məcazi mənada istifadə olunur. Əsl körpə söhbəti nədir? Bu, uşağın ünsiyyətə girdiyi bir növ ilkin dil hesab edilə bilərmi? Bütün uşaqlar bu mərhələdən keçirmi? Danışmaq və şifahi nitq necə əlaqəlidir? Həyatın ilk ilində uşaq hansı səsləri çıxarır? Yeni doğulmuş uşağın ağlaması onun doğumunu xəbər verir. Bütün uşaqlar eyni qışqırır. Bu, uşağın cinsindən və öyrənəcəyi dilin xüsusiyyətlərindən asılı olmayan anadangəlmə reaksiyadır. Artıq həyatın ikinci və ya üçüncü ayında ən azı iki növ ağlamağı ayırd etmək olar: "ac" ağlama və ağrıya işarə edən ağlama. Qışqırıq növləri bir-birindən tərkib səsləri və ritmləri ilə fərqlənir. Fərqləri təsvir etmək çətindir, çünki heç bir xüsusi terminologiya hazırlanmamışdır, lakin analar onları yaxşı fərqləndirirlər. Daha sonra başqa bir ağlama növü əlavə olunur ki, funksiyası böyüklərin diqqətini cəlb etməkdir (uşağa heç bir çətinlik yoxdur, sadəcə yaxınlaşmağı tələb edir). Bu qışqırıq bəzən yalançı, saxta adlanır, baxmayaraq ki, niyə uşağın sadə fizioloji ehtiyaclarla əlaqəli olmayan böyüklərin diqqəti və ünsiyyət hüququnu tanımayasınız? Təxminən iki ay ərzində uşaq aydın ifadəli səsləri inkişaf etdirməyə başlayır və ən əsası, özünün onlardan həzz aldığı nəzərə çarpır. Üç aya qədər uğultu adətən maksimum həddə çatır. Onun təbiəti və müddəti ananın reaksiyasından asılıdır. Uşağın çıxardığı səslərə müsbət reaksiya verərsə, gülümsəyir, onları təkrarlayırsa, zümzümə güclənir və təbiətdə daha çox emosional olur. Bu vəziyyət evdəkilər tərəfindən dəstəkləndikdə uşaqda müsbət emosiyalar daha güclənir. Bunlar ana ilə uşaq arasındakı ilk dialoglar, ilk ünsiyyət təcrübələridir. Uşağın çıxardığı səslər yalnız şərti olaraq sait və samit sayıla bilər. Birincisi, dilin həqiqi səsləri linqvistik vahidlərin-sözlərin qabıqlarını təşkil edir və onları fərqləndirməyə xidmət edir. Burada heç bir sözdən danışmağa ehtiyac yoxdur, hətta xarici oxşarlıq (NƏ-NƏ və ya BA-BA kimi bir şey) olduğu hallarda belə, səs kompleksləri heç bir şəkildə mənə ilə əlaqəli deyil. Uşaq təxminən altı aylıq olanda bəzən daha tez, bəzən də gec danışmağa başlayır. Əvvəlcə samit + sait birləşmələrinə bənzəyən qısa səslər edir. Tədricən, boşboğazlıq bir neçə cəhətdən daha mürəkkəb olur. Birincisi, getdikcə daha çox yeni səs birləşmələri yaranır. İkincisi, səsli səslər uzanır. Əgər

uşaq əvvəlcə bir heca tələffüz edirsə, tezliklə üç, dörd və ya daha çox eyni hecadan ibarət zəncirlər meydana çıxır. Aydın ki, heca səslərindən şifahi nitqə keçidin körpəlik mərhələsindən uşaqlığın özünə keçid dövrü ilə eyni vaxta təsadüf etməsi təsadüfi deyil. Həyatın ikinci ilində körpənin səsləri artıq bir az fərqli xarakter daşıyır. Bu, xüsusilə gec danışan kimi təsnif edilən uşaqlarda nəzərə çarpır. Uşağın hələ şifahi nitqlə danışmadığı bir vəziyyətdə kommunikativ niyyətlərini ifadə etmək ehtiyacı, üz ifadələri və jestlərlə yanaşı, vokalizasiyanın da müəyyən bir məna ifadə edən əlamətlər kimi çıxış etdiyini müəyyənləşdirir. Səslərin mənasının uşaqla ünsiyyət quran bir yetkin üçün aydın olması üçün onların əlçatan olan müəyyən bir mənası olmalıdır. Vokalizasiyaların mənasının uşaqla ünsiyyət quran bir yetkin üçün aydın olması üçün onların təfsir üçün əlçatan olan müəyyən bir forması (mənası) olmalıdır. Daimi məna ilə (dil işarəsi ilə işarələnen) bağlı olan bu forma bu və ya digər intonasiya strukturudur. Valideynlər, adətən, tanış intonasiya strukturlarını tanıdıqları üçün uşağın preverbal səslərinin mənasını düzgün başa düşürlər.

Ünsiyyət zamanı jestlərdən fəal istifadə olunur. Əksər hallarda, onlar şifahi nitqi müşayiət edir, onun atributudur, davranışın boşluğunu və rahatlığını göstərir. Jestlərin köməyi ilə biz də istifadə olunan şifahi vahidlərin sayını azaldır, həmsöhbətin diqqətini aktivləşdiririk və bir çox hallarda sözlə təsəvvür etmək mümkün olmayacaq bəzi əlavə mənalara ifadə edirik. Jestlər ya danışq nitqinin üzərinə qoyulur, ya da səsdəki fasilələri doldurur: Kitab haradadır? –şkafın üstünə bax oradadır; dediyimiz zaman başımızı yuxarı qaldıraraq göz işarəsi ilə göstəririk. Böyüklərdə jestlər şifahi nitqi müşayiət edirsə və yalnız müəyyən vəziyyətlərdə onu əvəz edirsə, şifahi işarələri hələ mənimsəməmiş bir uşaqla kommunikativ inkişafın erkən mərhələlərində işarə dili əsas ünsiyyət vasitəsidir. Əlavə ünsiyyət vasitələri üz ifadələri, həmçinin böyüklərin dilində heç bir paraleli olmayan fərdi səslər və səs kompleksləridir. Həyatın ikinci ilində, uşaq artıq əvvəlcə bir sözdən, sonra iki sözdən ibarət ifadələrdən istifadə edə bildikdə, işarə dili mühüm köməkçi rolunu oynamağa davam edir, çünki şifahi vasitələrin çatışmazlığı hiss olunmağa davam edir. Uşaq jestlərin köməyi ilə bir çox düşüncələrini ifadə edir. Bir neçə nümunə verək: Ağzında yediyi yeməyin bitdiyini göstərmək üçün ağzını böyük açaraq boş olduğunu göstərir; bir şeyin yox olduğunu göstərmək üçün hər iki əlini yana açır; istədiyi olsun deyər əllərini çənəsinin altında birləşdirir; bir şeyi istəmədikdə başını mənfi silkələmək və s.

Uşağın hər ayı ötdükcə bu onun davranışında, nitqində özünü yeni xüsusiyyətlərlə biruzə verir. 1 yaşında artıq uşaq su istədiyi zaman təkə su şüşəsini uzatmaqla deyil, (aya, almaq feili) deyərək həmçinin sözlə öz istəyini ifadə edir. Bir çox uşaqların nitqində müşahidə olunan bu mərhələdə vermək və almaq sözlərinin qarışığına bənzər tipik bir vəziyyətdir. Onlar hələ nitq təlimatı hazırlamayıblar, özlərini nitqin və fəaliyyətin subyekti kimi dərk etməyiblər, buna görə də “vermək və almaq” vəziyyəti onlar üçün qarşılıqlıdır. Tədrisən şifahi olmayan dil şifahi ilə əvəz olunur, lakin jestlər tamamilə yox olmur, yalnız əsas ünsiyyət vasitələrindən köməkçi vasitələrə keçir. Bəzi jestlər artıq həmin mərhələdə görünür, uşağın şifahi nitqi olduqda belə, məsələn, barmaqlarını istifadə edərək yaşını göstərir. Məsələn: Neçə yaşın var deyər soruşduqda barmağıyla yaşını göstərir. Bu hal bizi inandırır ki, jestlər həqiqətən də kommunikativ vasitələrə aiddir və digər kommunikativ əlamətlər kimi yalnız normal ünsiyyət şəraitində yarana və möhkəmlənə bilər.

Məlumdur ki, atalar övladları ilə ünsiyyət qurarkən ətrafdakı hadisələri şərh etməkdənsə, müxtəlif obyektlərlə hərəkətlərə daha çox diqqət yetirirlər; analar isə əksinə, baş verənləri təsbit etməklə, uşağa izah etməklə daha çox məşğul olurlar. Uşaqlar bu fərqi hiss edərək bəzi xahişlərlə atalarına, bəziləri ilə isə analarına üz tuturlar. Amerikalı elm adamları bir araşdırma apardılar ki, atalar uşaqla dialoqda analardan daha çox ondan deyilənlərə aydınlıq gətirməsini xahiş edirlər və bunu analara nisbətən daha az uşaqcasına edirlər. Uşağın təklif etdiyi mövzunun atalardan daha çox analar tərəfindən dəstəkləndiyi diqqətə çatdırılıb. Başqa, daha incə fərqlər var, lakin hamısı ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında valideynlər

arasında funksiyaların bölündüyünü göstərir. analar daha diqqətli və anlayışlı ünsiyyətçilərdir, uşaq üçün maksimum rahatlığı təmin edir və onu bu fəaliyyətlə məşğul olmağa təşviq edirlər, lakin atalar uşaqları tanımadığı böyüklərlə ünsiyyətə daha yaxşı hazırlayırlar, bu da zəruridir. Bir uşaqla qadın ünsiyyət tərzində kişidən daha çox şey məlum olduğundan, nənələr və analar daha çox diqqət mərkəzində olurlar. Uşağı böyüdən hər hansı bir ananın iki dili var - biri övladı ilə, digəri isə bütün insanlarla danışır. Qonşu otaqdan onun səsinə qulaq assanız, onun uşağı ilə, yoxsa böyüklərdən biri ilə danışdığını hər zaman müəyyən edə bilərsiniz. Üstəlik, ana bir yaşlı, iki yaşlı və beş yaşlı uşaqla fərqli danışır. İntuisiyaya sahib olan ana körpəsi doğulduqdan dərhal sonra onunla danışmağa başlayır. Onu geyindirəndə, yedizdirəndə, yatızdıranda və s. Uşaq tədricən nitqi anlayır ona cavab verməyi öyrənir, dialoqa girir. Həyatın ilk ilində o, baxış, təbəssüm, jest kimi yalnız şifahi olmayan işarələrdən istifadə edə bilər. Ünsiyyət lap əvvəldən dialoq xarakteri daşıyır və ana körpəyə yaşına uyğun olan vasitələrdən istifadə edərək bu dialoqda tərəfdaş olmağı öyrədir. Ancaq bütün analar eyni şəkildə davranmırlar. Qərbdə aparılan son tədqiqatlara görə, anaların iki üstünlük təşkil edən növü var: bəziləri əsasən uşağa nə etməli olduğunu söyləyir (imperativ ünsiyyət tərz), digərləri isə ona nə baş verdiyini söyləyir (deklarativ ünsiyyət tərz). Bəzilərinin nitqində həvəsləndirici ifadələr, digərlərinin nitqində isə hekayə və sorğu-sual ifadələri üstünlük təşkil edir. Ünsiyyətdəki fərqlər son dərəcə əhəmiyyətlidir və əsasən uşağın gələcək idrak və nitq inkişafını müəyyən edir. Uşaq ünsiyyətdə böyüklərin ona ünvanlanan sualları xüsusi yer tutur. Suallar uşaqlarla, xüsusən deklarativ olaraq təsnif edilən analarla ünsiyyətdə tez-tez istifadə olunur. Ana iki-üç aylıq körpəsinə suallar verir. Xarakterikdir ki, sual verdikdən sonra o, bir müddət cavab gözləyir, uşağın cavabına vaxt ayırır və sonra əksər hallarda onun yerinə cavab verir. Niyə suallar ananın nitq istehsalında belə böyük yer tutur? Fakt budur ki, körpəni ən yaxşı şəkildə aktivləşdirirlər, onu ananın cavabına bu və ya digər şəkildə reaksiya verməyə məcbur edirlər. Bundan əlavə, sorğu-sual iradları adətən parlaq rəngli intonasasiyadır ki, bu da onları uşağın qavramasını asanlaşdırır. Azyaşlı uşaqlar soruşmağı sevirlər, əsasən də haradadır? (Hanı?) sualını verməyi; mənim putum (su qabı) hanı? Sualların köməyi ilə ana uşağı bəzi hərəkətləri təkrarlamağa təşviq etməyə çalışır: Qızım kuklanın (oyuncağın) yuxusu gəlir, uşaq kuklanı yerə qoyur üstünü örtüb lay lay deyir. Qızım it necə səs edir? Ata necə yatır? Uşaq həvəslə sualların cavabını təsvir edir. Bütün bu hallarda sual yalnız müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirmək üçün motivasiyanın gizli formasıdır, yəni müasir linqvistik terminologiyadan istifadə etsək, bu, birbaşa deyil, dolaylı nitq aktıdır.

Kiçik uşaqlarla ünsiyyət zamanı baş verən dolaylı nitq hərəkətləri spesifik xarakter daşıyır və böyüklər tərəfindən həmişə aydın başa düşülməyən, lakin buna baxmayaraq, bütün davranışlarında aydın görünən bir məqsəd güdür - uşağa dil öyrətmək və dil vasitəsilə dünyanı dünyaya tanıtmək, bu prosesin nə qədər uğurla getdiyinə nəzarət etməkdir. Xüsusilə erkən dövrdə ısrarla analar uşağa əşyaların adlarını öyrətmək üçün suallardan istifadə edirlər. Bir yaşdan iki yaşa qədər uşağa ən çox ünvanlanan suallar: "Bu kimdir?", "Bu nədir?" Əgər uşaq ananın istədiyi kimi reaksiya vermirsə, o, sualı fərqli konstruksiyadan istifadə edərək yenidən qurur: o, konkret sualı ümumi sual deyilən sualla əvəz edir, yalnız bəli və ya yox cavabını tələb edir. Bu pişikdir? hə? Pişik? Uşaq fonetik və səs baxımından pişiyin səs kompleksindən çox uzaq ola bilən bir növ səslə cavab verirsə, yüzdən 99-da ana yenə də məmnuniyyətlə razılaşır: – Düzdür, pişik. Demək olar ki, heç vaxt onun yox dediyini eşitmirsən; o, uşağı dialoqda saxlamaq və tərəfdaş kimi hərəkət etmək cəhdlərində həvəsləndirməyə çalışır. 2 yaşdan sonra uşaq artıq cümlələrlə ünsiyyət qurmağa başlayır. 2 yaş 8 aylıq uşağın cümlələri: "Düzəldəm istiyəm, a mama bayaca yastık dəti, öytən (ədyal) istiyəm və s." Yalnız üç yaşına yaxın bir uşaq nə vaxt, niyə və niyə ilə bağlı real sualları dərk edə və onlara adekvat cavab verə bilər.

Bir-birimizlə danışmaq tərzimizə qulaq assaq nitqimizin hər cür pozuntularla dolu olduğunu görürük: biz tez-tez ifadəni ortada qoparıyıq, öz sözüümüzü kəsirik, fikri tez

formalaşdırır, fasilə verir, düzgün söz axtarıq və s. Uşaq nitqi mütəxəssislərinə maraqlıdır ki, bir uşağın bu səhv nitqimizə diqqət yetirərək, ondan dil mexanizmi, dildə fəaliyyət göstərən qaydalar haqqında bir fikir çıxarmağı necə bacarır. Bu hal N.Çomski məktəbinin Qərb nümayəndələri tərəfindən dil biliyinin anadangəlmə olması və nitq mühitinin xarakterindən asılı olmaması lehinə mühüm arqument kimi qəbul edilir. N.Çomskinin fikrincə, uşaq beynində dilin mənimsənilməsinə təmin edən hansısa mexanizmlə doğulur. Uşağa ünvanlanan nitq bizim adi nitqimizdən fərqlənir. Müşahidələr göstərir: uşaqla söhbət edərkən biz cümlələri düzgün qurmağa, onların strukturunu planlaşdırmağa, onları tez bir zamanda yenidən təşkil etməyə, onları ortadan ayırmağa və s. çalışırıq. Bütün bunlar uşağın həm onların məzmununu qavramasını, həm də böyüklərin dil sisteminin sadələşdirilmiş və spesifik surəti olan öz dil sistemini qurmasını asanlaşdırır.

Nəticə

Məqələmizdə uşaq nitqi, onun dil xüsusiyyətlərini, ətraf mühiti qavrama prosesini nəzərdən keçirdik. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, böyüklərin gündəlik ünsiyyətdə uşaq nitqinin formalaşmasında rolu böyükdür. valideynlər uşaqları ilə söhbət etməli, daha çox dinləməli və onlarla müxtəlif oyunlar tərtib edərək vaxt keçirməlidir.

Dilə yiyələnmək təkcə dil vahidlərinin elementlərini deyil, həm də onların yaradılması və istifadə qaydalarını mənimsəmək deməkdir. Və bu qaydaları öyrənmək üçün daim şüursuz (bəzən də müəyyən dərəcədə şüurlu) linqvistik faktların təhlili və sistemləşdirilməsi işi ilə məşğul olmaq lazımdır.

Dili mənimsəmək üçün uşaq danışmaq zamanı nitqindən dil çıxarmaq ehtiyacı ilə qarşılaşır. Uşağın böyüklərin nitqindən əldə etdiyi qaydalar böyüklərin nitq fəaliyyətini tənzimləyən qaydalarla tamamilə eyni deyil. Uşaqların nitqinin xüsusiyyətləri əsasən uşağın böyüklərin nitqini təhlil etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Uşaqlar arasında fərdi fərqlərdən, tərbiyə olunduqları nitq mühitindən, hətta başa düşdükləri dilin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, dil qaydalarının mənimsənilməsinin ümumi strategiyası hamı üçün eynidir.

Həmçinin məqələdə azyaşlı uşaqların ünsiyyət prosesi və ətraf mühitin təsiri barədə təhlil apardıq. Məlumdur ki, həyatlarının aylıq dövrlərində körpələrin çıxardığı səslərin hər birinin ayrıca önəmi və mahiyyəti vardır. Habelə yaş dövrlərinə gəldikdə hecalardan başlayaraq sözlərə keçid edərək ünsiyyət qururlar və beləcə nitq formalaşır, evdəkilər uşağın emosional davranışlarını dəstəklədikdə nitq prosesi daha sürətlə irəliləyir və müsbət nəticələr verir.

Uşaq nitqinin təhlili bizi dilin strukturu haqqında biliklərlə zənginləşdirir, belə ki, dil vahidlərinin və kateqoriyalarının mənimsənilməsi ardıcılığı digər vahidlərlə uyğunluq xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

Стелла Наумовна, Цейтлин (2021). “Язык и ребенок. Освоение ребенком родного языка”, Москва, “ВЛАДОС”. 240 с.

Əsgərov, Mayıl (2011) “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası” Bakı, "Elm və Təhsil", 308 s.

Musavi, Zülfiyyə (2024). “Nitqin Sosial və Psixolinqvistik baxımdan tədqiqi”, "Elm və Təhsil" 210 s.

<https://az.wikipedia.org/wiki/Psixolinqvistika>

<https://www.eudi.az/meqale/etrafli/288>

http://ontolingva.ru/Ceytlin_Jazyk_i_rebenok.pdf

[http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/03/20\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/03/20(meqale).pdf)

https://fsc.bsu.by/wp-content/uploads/2015/12/umk_psiholingvistika-1.pdf

<https://study.com/learn/lesson/psycholinguistics-concept-theory.html>